

S T U D I A

Eugenijus Saviščevas

Uniwersytet Wileński

Sądy starostów generalnych żmudzkich (druga połowa XV – pierwsza połowa XVI w.)

Zarys treści

Celem artykułu jest określenie miejsca sądów starosty generalnego w systemie sądownictwa Żmudzi, w okresie od 1450 r. (czyli od momentu, kiedy urząd ten objął Jan Kieżgajłowicz) do reformy sądowno-administracyjnej przeprowadzonej w 1566 r. Dla lat wcześniejszych przedstawiono tylko kilka hipotetycznych uwag. W badanym czasie można wydzielić dwa okresy: przed i po wydaniu I Statutu Litewskiego (1529). Na podstawie ok. 200 dokumentów sądowych, zebranych z różnych zespołów rękopisów, i aktów ksiąg spraw sądowych Metryki Litewskiej możemy rekonstruować niektóre aspekty działalności tego sądu, w tym: zakres jego kompetencji, stosunek do sądów wielkich książąt i sądów dzierżawców (mniejszych starostów), jego skład, sąd podstarości, miejsce zebrania sądu, czas roków sądowych.

Abstract

The purpose of the article is to determine the place of the elders' court within the judicial system of Samogitia in the period from 1450 (i.e. from the time when Jonas Kęsgaila, or Kęsgailaitis, took office) to the legal and administrative reform carried out in 1566. Only a few hypotheses have been presented for the earlier years. It is possible to divide the analysed time into two periods: before and after the First Lithuanian Statute (1529). Based on ca 200 documents from various manuscript collections and the Metrica of the Grand Duchy of Lithuania it is possible to reconstruct some aspects of this court's operations, including its jurisdiction, attitude towards the courts of grand dukes and courts of tenuraries, its composition, the court of vice-elders, and the place and time of court sessions.

Słowa kluczowe: Żmudź, generalny starosta Żmudzi, sąd starosty, ciwun, podstarości, roki sądowe

Keywords: Samogitia, general elder of Samogitia, court of elder, ciwun (tivunus), vice-elder, court sessions

Historiografia sądów starościńskich Wielkiego Księstwa Litewskiego z XV i pierwszej połowy XVI w. nie jest obfita¹. Od końca XIX i prawie przez cały XX w. większość badaczy poruszających ten problem ograniczała się do oceny aktów

¹ Omówienie historiografii zob. A. Шаланды, *Замковы суд у Гарадзенскім павеце (другая палова XV–1566 г.)*, „Гарадзенскі палімпсест” 2009, s. 8–34.

normatywnych (przywilejów ziemskich, sudiebnika Kazimierza Jagiellończyka i statutów litewskich), do których czasami dodawano przypadkowo wybrane akty z Metryki Litewskiej. Najlepiej ilustrują to prace naukowców rosyjskich Matwieja Lubawskiego i Iwana Łappo. Pierwszy z nich w swojej monumentalnej pracy poświęconej administracji lokalnej Wielkiego Księstwa Litewskiego wskazał, że sama instytucja starosty przed zbliżeniem Litwy z Polską nie była znana w Wielkim Księstwie Litewskim. Rekonstruując funkcje starosty, Lubawski po prostu je przepisał z aktów prawnych Królestwa Polskiego, sugerując, że jest wysoce prawdopodobne, iż w zasadzie niewiele się one różniły od funkcji starosty w Polsce². Natomiast Iwan Łappo, który badał ustrój Wielkiego Księstwa Litewskiego w drugiej połowie XVI w., podkreślał dążenie bojarów do modernizacji sądu starosty, przewidzianej w I Statucie Litewskim. Statut ten uwzględniał prawo starosty do wyznaczenia dwóch spośród bojarów powiatu, którzy mogliby sprawować sądy pod jego nieobecność³. Zapewne nie zostało to zrealizowane, bojarzy powiatowi zaś aż do reformy sądowej i administracyjnej z lat 1564–1566 żądali na sejmach zmiany obowiązującego porządku. Domagali się, aby: 1) sędziowie zastępujący starostę byli wybierani przez bojarów z danego powiatu, a nie wyznaczani przez starostę; 2) starostę można było pozwać do sądu powiatu, podobnie jak zwykłego bojara; 3) prowadzone przez starostów księgi sądowe pozostawały w powiecie; 4) w całym Wielkim Księstwie wprowadzony był taki system sądowy, jaki już działał na Podlasiu, innymi słowy w zasadzie taki, jaki istniał w Królestwie Polskim. Te kwestie uwzględniono, uchwalając II Statut Litewski⁴.

Lubawski i Łappo swoje badania opierali raczej głównie na dokumentach Metryki Litewskiej, które ograniczały ich zarówno chronologicznie (nie mieli bowiem niemal materiałów z XV w.), jak i heurystycznie (dysponowali tylko księgami sądu starostów, które w zasadzie jedynie omyłkowo trafiły do Metryki Litewskiej). Z drugiej strony w metodzie badawczej Lubawskiego uwagę przykuwa dążenie do wysnuwania uogólnionych wniosków dotyczących całego Wielkiego Księstwa Litewskiego na podstawie jednego regionu lub powiatu. I chociaż

² М. Любавский, *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута*, Москва 1892, s. 64–67.

³ Zob. *Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis*, t. 2, cz. 1, wyd. S. Lazutka, I. Valikonytė, E. Gudavičius i in., Vilnius 1991, rozdz. VI, art. 2, s. 162: „Зася гэж уставуем, иж воеводы и державцы наши маюць кождый у своем повете обрати двух землянинов, людей добрых а годных веры, и ку присязе привисти, и установити тым обычаем: коли пан воевода, староста и державца наш сами за некоторыми справами нашими або земскими не послешни будут которых прав судити, тогда тые два землянины весполк з наместники и маршалки тых панов врядников наших, маюць того смотрети и то справовати водле тых писаных прав, которые есмо всей земли дали”.

⁴ И. Лаппо, *Великое Княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569–1586)*, Санкт-Петербург 1901, s. 18–24, 861–863.

historyk ten nie zamierzał zacierać różnic regionalnych, to często jednak do tego – zapewne nieumyślnie – dochodziło.

W historiografii końca XX i początku XXI w. pojawiła się niejedna praca, w której analizowano proces powstawania, dokumentację i organizację sądów Wielkiego Księstwa Litewskiego⁵. Koncentrowano się zwłaszcza na powoływaniu sądów ziemskich po reformie 1566 r.⁶, pojawiły się również próby analizy działalności sądów poszczególnych starostw przed jej wprowadzeniem (Łuck, Grodno)⁷. Zaniedbano jednak badanie specyfiki żmudzkiej, ukazując jedynie funkcjonowanie tam I Statutu Litewskiego⁸ i wymierzanie kary śmierci⁹. W tych ostatnich pracach wskazywano szczególnie badania nad księgami sądów starostów (zwanymi jeszcze księgami sądu zamkowego albo grodzkiego), których właściwie nie mamy w przypadku Żmudzi.

Celem niniejszego artykułu jest omówienie instytucji sądu starosty generalnego na Żmudzi z wykorzystaniem wszystkich znanych źródeł dotyczących tegoż sądu, szczególnie wytwarzanych przez niego akt. Zasadniczo można je podzielić na dwie grupy. Pierwszą tworzą pojedyncze pisma starostów, ich podstarościch i namiestników we włościach, rozproszone po różnych zbiorach dokumentów. Na szczęście znaczną ich część i wzmianki o nich zebrał i pozostawił w swoich zbiorach Konstantinas Jablonskis. Po dodaniu do nich ostatnio odnalezionych dokumentów otrzymamy ich w sumie około 200¹⁰. Drugą grupę źródeł stanowią

⁵ Większość wymienionych tutaj zagadnień została omówiona w mniejszym bądź większym stopniu przez Irenę Valikonytę we wstępach do wydanych ksiąg spraw sądowych Metryki Litewskiej.

⁶ D. Vilimas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564–1588)*, Vilnius 2006; *idem*, *Bajoras Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisme*, Vilnius 2019.

⁷ В. Поліщук, *Світки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр.*, „Молодая нація” 2000, nr 1, s. 123–163; *idem*, *Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564–1566 рр.*, „Український історичний журнал” 2003, nr 2, s. 3–13; *idem*, *Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського від початку XV ст. до реформ 1564–1566 рр.*, „Український історичний журнал” 2005, nr 1, s. 108–124; *idem*, *Врядове виживство в структурі публічно-правових процедур (на матеріалі Луцьких замкових книг 1558–1567 рр.)*, „Соціум” 1, 2002, s. 79–109; *idem*, *Офіційні свідки – вижі луцького замкового уряду в 1561–1567 рр. (особовий склад та службове підпорядкування)*, „Соціум” 5, 2005, s. 13–39; *idem*, *Между процедурой и формуляром: источниковедческий анализ судебных записей замковых книг перед реформой 1564–1566 гг. (на примере луцких замковых книг 1558–1566 гг.)*, w: *Iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija*, Vilnius 2007, s. 355–380; А. Шаланда, *Замковы суд...*, s. 8–34; *idem*, *Земскі суд Гарадзенскага навета ў 1555–1564 гг.*, „Гарадзенскі палімпсест” 2009, s. 35–64.

⁸ I. Valikonytė, *Pirmasis Lietuvos Statutas Žemaitijoje*, „Istorijos šaltinių tyrimai” 3, 2011, s. 179–194.

⁹ E. Savišcevas E., *Apie bajorų gyvenimą, aistras ir mirties bausmę XVI a. Žemaitijoje*, „Istorijos šaltinių tyrimai” 2, 2010, s. 180–190; G. Zujienė, *Mirties bausmė Žemaičių pilies teisme XVI–XVII a. I pusė*, „Lituania” 61, 2015, nr 2(100), s. 115–127.

¹⁰ Największy zbiór takich dokumentów, zebrany przez Konstantinasa Jablonskisa, zob. LMAVB, RS, F 256–3526, 3528, 3529.

drukowane księgi Metryki Litewskiej¹¹, a zwłaszcza zbiór dokumentów sądu starosty żmudzkiego Macieja Kłoczki, zachowany w 6. księdze spraw sądowych (razem 94 akty)¹². Na podstawie zgromadzonych w niej materiałów możemy obserwować, jak ta sama osoba, która była marszałkiem wielkiego księcia, a więc w imieniu władcy sprawowała sądy w Wilnie z innymi członkami Rady Panów, sprawowała też urzędy starosty Wołkowyska, Merecza i wreszcie generalnego starosty Żmudzi. Ten przypadek ukazuje, jak rotacja starostów ujednoliciła praktykę sądową w różnych regionach Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Pod względem chronologicznym omawiany okres powinien być podzielony na trzy etapy. Pierwszy wyznacza początek XV w. aż do lat 1441/1442, czyli okres kształtowania się starostwa. Jest to osobne, skomplikowane zagadnienie, dlatego tu ograniczę się do ogólnego opisu kształtowania się instytucji starosty i ciwunów żmudzkich, pomijając dokładniejszą analizę tego procesu. Drugi etap rozpoczyna się w latach 1441/1442 r., gdy Kazimierz Jagiellończyk nadał Żmudzinom przywilej dzielnicowy, i w 1450 r., gdy urząd starosty generalnego żmudzkiego objął Jan Kieżgajło – znacznie wzrosła wówczas ilość źródeł pozwalających mówić o sądzie starosty. Ten etap kończy wejście w życie w 1529 r. I Statutu Litewskiego. Jego cechą charakterystyczną jest nieprzerwane sprawowanie urzędu starosty żmudzkiego przez przedstawicieli trzech pokoleń rodu Kieżgajłów. Ostatni okres obejmuje obowiązywanie I Statutu Litewskiego (od 1529 r.) do ukazania się w 1566 r. II Statutu Litewskiego. O jego specyfice stanowią osoby piastujące urząd żmudzkiego starosty generalnego. Pochodziły one spoza Żmudzi i w związku z tym sądziły nie tylko zgodnie ze Statutem Litewskim, ale też wносиły do Żmudzi praktykę sądów z innych terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego.

¹¹ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 224 (1522–1530). 4-oji Teismų bylą knyga*, wyd. S. Lazutka, I. Valikonytė i in., Vilnius 1997; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 227 (1533–1535). 8-oji Teismų bylą knyga*, wyd. S. Lazutka, I. Valikonytė i in., Vilnius 1999; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 229 (1540–1541). 10-oji Teismų bylą knyga*, wyd. S. Lazutka, I. Valikonytė i in., Vilnius 2003; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 230/11 (1518–1523). Įrašų knyga*, wyd. A. Dubonis, Vilnius 1997; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 231 (1540–1543). 12-oji Teismų bylą knyga*, wyd. I. Valikonytė, i in., Vilnius 2007; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 234 (1546–1548). 19-oji Teismų bylą knyga*, wyd. I. Valikonytė i in., Vilnius 2009; *Lietuvos Metrika / Метрика Литовська. Кныга nr. 235 (1547–1549). 20-та кнiга сдoвих справ*, wyd. Д. Ващук, Київ 2019; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 248 (1554–1556). 34-oji Teismų bylą knyga*, wyd. I. Valikonytė i in., Vilnius 2018; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 249 (1554–1568). 35-oji Teismų bylą knyga*, wyd. I. Valikonytė i in., Vilnius 2018; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 251 (1555–1558). 37-oji Teismų bylą knyga*, wyd. I. Valikonytė i in., Vilnius 2010; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 254 (1559–1563). 40-oji Teismų bylą knyga*, wyd. I. Valikonytė i in., Vilnius 2015; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 261 (1562–1566). 47-oji Teismų bylą knyga*, wyd. I. Valikonytė i in., Vilnius 2011; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 264 (1565–1566). 50-oji Teismų bylą knyga*, wyd. I. Valikonytė i in., Vilnius 2014.

¹² *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 225 (1528–1547). 6-oji Teismų bylą knyga*, wyd. S. Lazutka, I. Valikonytė i in., Vilnius 1995, s. 226–278.

Kształtowanie się instytucji starosty generalnego, ciwuna i dzierzawcy grodzkiego – uwagi ogólne

Na Żmudzi starostwo wykształciło się z instytucji namiestnika władcy. Ten pojawił się w 1409 r., gdy Żmudź faktycznie (choć jeszcze nie prawnie) przyłączono do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Nie jest do końca jasne, czy jakiś wpływ na instytucję namiestnika (a później starosty generalnego Żmudzi) mógł mieć urząd wójta krzyżackiego. W każdym razie nic nie wiemy o obecności jakiegoś księcia, szlachcica lub urzędnika reprezentującego i rządzącego całą Żmudzią w wiekach XIII i XIV. Źródła zawierają tylko nazwiska starszych Żmudzinów z różnych części tego regionu. Dlatego należy przyjąć, że wójt krzyżacki był pierwszym administratorem całej Żmudzi. To znaczy, że w latach przyłączenia Żmudzi do zakonu (1404–1409) na jej terenie funkcjonowały dwie struktury zarządu, które mogły sprawować sądy: wójt krzyżacki – jako najwyższy urzędnik na całej Żmudzi oraz kilku komorników żmudzkich, których kompetencje w przydzielonych gromadach były mniejsze¹³.

Utworzenie urzędu starostwa rozciągało się w czasie wskutek sporów zakonu z Jagiełłą i Witoldem co do przynależności Żmudzi. Dopiero po podpisaniu pokoju mełneńskiego (1422 r.) prawnie zdecydowano o losie Żmudzi – ostatecznie przekazano ją Litwie. To właśnie stamtąd recypowano nie tyle „litewską” instytucję starosty (generalnego), namiestnika-dzierżawcy (zamkowego) i ciwuna (zarządca włości), ile ich nazwy. W zakresie sprawowanych kompetencji uprawnienia namiestnika Żmudzi odpowiadały obszarowi działalności wójta i późniejszego starosty generalnego. Władza sądownicza prawdopodobnie odpowiadała zasadom przywileju nadanego przez Jagiełłę w 1387 r. bojarom litewskim, jego drugi punkt głosił bowiem: „pragniemy również, by w każdym kasztelaństwie i okręgu lub włości został wyznaczony jeden sędzia, który wysłucha skarg, wymierzy kary sądowe według zwyczaju i prawa w jednakowej formie, jak tego dokonują sędziowie ziem i okręgów naszych w sądach Królestwa Polskiego...”¹⁴.

Analogicznie ciwunowie przejęli funkcje komorników, istniejących w czasach panowania Krzyżaków, chociaż geneza tych urzędników była najwyraźniej starsza i sięgała czasów plemiennych. W pierwszej połowie XV w., kiedy litewskie władze zaczęły tworzyć swoje instytucje na Żmudzi, wspólnoty żmudzkie zaczęły się

¹³ E. Saviščevas, *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitās 1409–1566 metais*, Vilnius 2010, s. 110–111, 240.

¹⁴ „Volumus etiam, quod in castellania et districtu quibuslibet, aut territorio, unus iudex, qui causas quaerulantium audiat, poenas iudicarias tollit, more et jure confirmibus aliorum iudicum, terrarum et districtuum, iudiciis regni nostri Poloniae praesidentium; et unus iusticiarius qui debitu exequat justitiae, constituentur et praeficiantur”; *Zbiór praw litewskich od roku 1389 do 1529 Tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544. do roku 1563*, wyd. A.T. Działyński, Poznań 1841, s. 3 (tłum. E.S.).

domagać, aby ciwunowie, którzy mieli rządzić okręgami, byli wybrani spośród miejscowej ludności. Żądania te zostały zapisane w przywileju Kazimierza Jagiellończyka¹⁵. Do 1527 r., gdy zreorganizowano system administracyjny Żmudzi¹⁶, ciwuni nie byli urzędnikami domeny wielkiego księcia, ale przywódcami lokalnych społeczności. Dlatego twierdzenie Jerzego Ochmańskiego o ruskim modelu rządzenia na Żmudzi jest zasadniczo błędne¹⁷. Choć nie mamy rozstrzygających dowodów, nie ma wątpliwości, że ciwunowie byli sędziami swoich społeczności i prowadzili sądy zgodnie z miejscowym prawem zwyczajowym. Dostępne źródła w zasadzie pozwalają tylko na określenie zasięgu obowiązywania takich sądów, nie zaś ich praktyki i ustroju. A o tym, że w wieku XVI sędziwi ciwuna podlegali tylko chłopci, dowiadujemy się dopiero z I Statutu Litewskiego. Zgodnie z postanowieniami artykułu 26 rozdziału VI, ciwuni i ci dzierżawcy, którzy do wprowadzenia statutu mianowali się ciwunami, nie mieli prawa sprawowania sądów nad bojarami, za wyjątkiem sytuacji, gdy bojarzy sami zgadzali się poddać ich osądowi¹⁸. W każdym razie sądów ciwunów i dzierżawców nie uważano za sądy szlacheckie.

Odmierna organizacja sądów wytworzyła się z systemu zamków wielkiego księcia litewskiego. Zaraz po przejęciu kontroli nad Żmudzią w 1409 r. Witold rozkazał nie tylko odbudować zamki zburzone przez Krzyżaków na brzegu Niemna

¹⁵ „Item nullos alios voievodos et tivunos eis dabimus, solummodo quos ipsi elegerint vel eligent de districtibus suis et quos a nobis petant”; *Žemaitijos žemės privilegijos XV–XVII a. / Privilegia terrestria Samogitiensia saec. XV–XVII*, wyd. D. Antanavičius, E. Saviščevas, Vilnius 2010 (*Historiae Lituaniae Fontes Minores*, t. 6), s. 43.

¹⁶ Ta reorganizacja miała miejsce po śmierci Stanisława Janowicza Kieżgajły, kiedy Żmudzini wybrali na starostę generalnego jego syna Stanisława Stanisławowicza. Zatwierdzając go, Zygmunt I zmienił stare zasady rządzenia; E. Saviščevas, *Žemaitijos savivalda...*, s. 157–166.

¹⁷ Jerzy Ochmański błędnie uznawał, że wprowadzenie nazwy urzędu ciwuna oznaczało przeniesienie struktur ruskich do Żmudzi; *idem, Ruskie wzory organizacyjne w państwie litewskim XIV–XV wieku*, w: *Słowianie w dziejach Europy. Studia historyczne ku uczczeniu 75 rocznicy urodzin i 50-lecia pracy naukowej profesora Henryka Lowmiańskiego*, oprac. J. Ochmański, Poznań 1974, s. 169. Na początku XV w. nazwa ta została przez władze litewskie dostosowana do dawnych struktur społeczeństwa żmudzkiego. Co tym bardziej potwierdza, że ciwunowie żmudzcy nie pełnili takich funkcji jak ciwunowie na Litwie i Rusi; A. Dubonis, *Kaimyninių kraštų įtakos Lietuvos valstybės formavimosi laikotarpiu*, w: *Lietuvos valstybės sukūrimas europiniame kontekste*, Vilnius 2008, s. 84–87; E. Saviščevas, *Žemaitijos savivalda...*, s. 109–110. Opinię Ochmańskiego bezkrytycznie przyjął W. Poliszczuk; В. Полищук, *Луцкий замковый уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564–1566...*, s. 7.

¹⁸ *Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai...*, t. 2, cz. 1, rozdz. VI, art. 26, s. 188–189: „К тому уставуем, иж державцы, которые не дивно называны державцами, а первой менованы тивунами, не мають шляхту и бояр наших сами судити и децких своих по них посылати, але мають их воевдлове и маршалки наши, земский и дворный, и старосты судити. Нижли естли быони сами зволили перед ними по доброй воли стати а розправити, то будеть их вольно рассудити. А и так кгда ся им у правекоторой стороне увидить с кривою, тогда он может отозвати до воеводы або до старосты [...] а державцы им того боронити не мають”.

(Wielona, Jurbork, Skirstymoń), ale też zajął zamki wzniesione w okresie krzyżackiego panowania. W taki sposób np. w strukturze administracyjnej Żmudzi pojawił się dwór w Jaswojniach, któremu początek dał wzniesiony w 1405 r. przez Krzyżaków zamek w Kionigsburgu (w źródłach – Konigspurg)¹⁹. W 1409 r. w nim i w zamkach nad Niemnem zostali osadzeni namiestnicy, którzy dowodzili załogami zamkowymi i okoliczną szlachtą. Później zaczęto nazywać ich namiestnikami-dzierżawcami, a czasami – w XVI w. – starostami. Jak widać na podstawie przywołanego artykułu I Statutu (zob. przyp. 18), z upływem czasu niektórzy z nich mogli zostać starostami z prawem do sądenia szlachty, co doprowadziło do sporu kompetencyjnego między starostą generalnym i starostami zamkowymi, byłymi dzierżawcami, ponieważ ten pierwszy był sędzią szlachty całej Żmudzi, a drudzy – tylko szlachty podległej zamkowi. Co ciekawe, w XVI w. starostwa zarządzane przez dzierżawców tworzyły oddzielne chorągwie wojskowe, podczas gdy pozostała większa część szlachty żmudzkiej tworzyła osobną chorągiew ze swym chorążym²⁰, co uprawnia do uznania terenu takich dworów za powiaty z oddzielnym sądem²¹.

Z punktu widzenia szlachty oczywiste było, że szlachta ze starostw zamkowych miała prawo odwoływać się do sądu starosty generalnego²², nie wiadomo jednak, czy szlachta mieszkająca na terenach dzierżaw musiała odwoływać się do sądów dzierżawcy albo starosty, który niedawno był dzierżawcą. Przywilej w 1441/1442 r. nadany Żmudzi przez Kazimierza Jagiellończyka ograniczył prawo władcy do wznoszenia na Żmudzi nowych dworów²³. Z tego okresu aż do 1532 r. liczba dworów domeny była stała: Wielona, Wilkija, Skirstymoń (razem z Rosieniami), Jurbork, Jaswojnie. Tylko w 1532 r. po śmierci Stanisława Stanisławowicza Kieżgajły z jego własności utworzono dzierżawę plotelską (zob. mapa). Jeśli więc istniały nawet jakieś spory kompetencyjne między sądami starosty generalnego a sądami dzierżawców, to miały one miejsce na ściśle określonym obszarze.

Cechą charakterystyczną systemu sądowego Żmudzi było powiązanie sądu starosty generalnego z dzielnicowym przywilejem, który uniemożliwiał władcy ingerowanie w miejscowe procesy sądowe. W przywileju określono to dość zwięźle – urzędnikom sądu władcy zakazano wjazdu na Żmudź – za rzekę Niewiażę, rozumianą jako granica Żmudzi z Litwą²⁴. Podobna sytuacja występowała

¹⁹ V. Almonaitis, *Žemaitijos politinė padėtis 1380–1410 metais*, Vilnius 1998, s. 152–157.

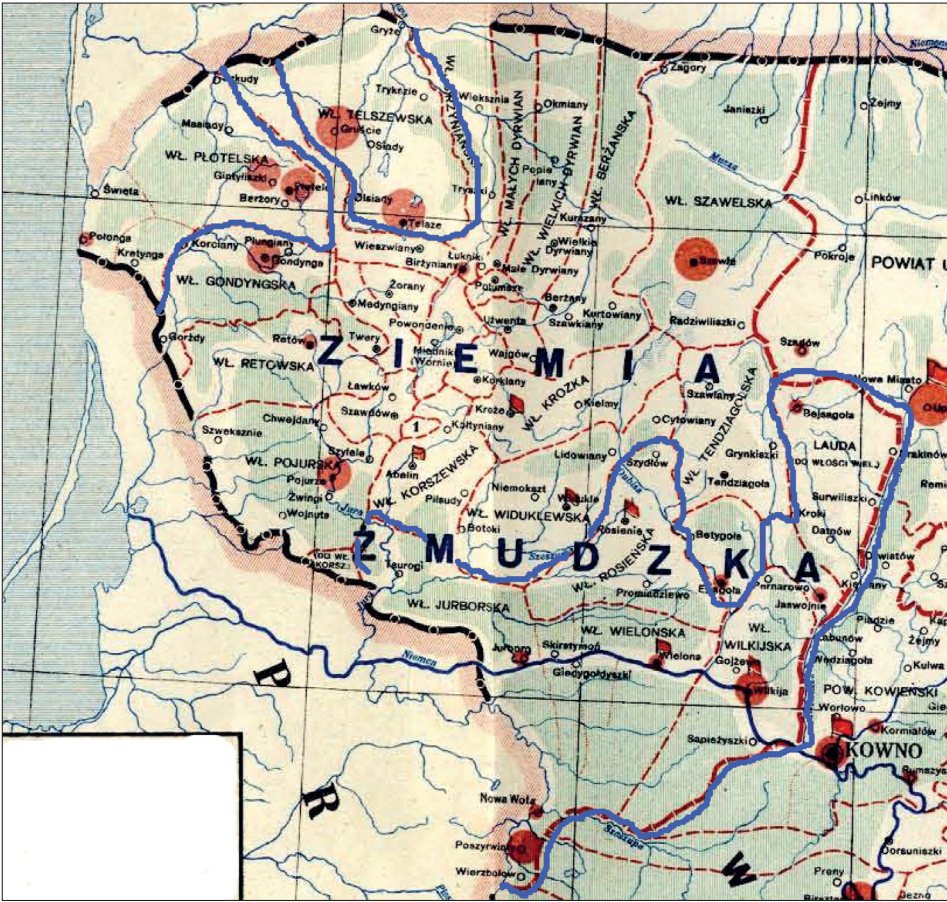
²⁰ E. Saviščevas, *Początki parlamentaryzmu na Żmudzi w XVI wieku*, „Studia Historyczne” 59, 2016, nr 2(234), s. 161–164.

²¹ O takim rozumieniu powiatu na Litwie zob. Z. Wojtkowiak, *Litwa Zawilejska w XV i pierwszej pierwszej połowie XVI w.*, Poznań 1980, s. 48–99.

²² O tym zob. przywilej Kazimierza Jagiellończyka; *Žemaitijos žemės privilegijos...*, s. 34.

²³ „Curiae nostrae novae in ipsorum districtibus per nos non sunt erigendae aut aedificandae nisi illae, quae tempore ducis Vitoldi erant ab antiquo, reficendae et reformandae”; *ibidem*, s. 43.

²⁴ „Item ministeriales alias dzieckie ultra fluvium Niewieža mittere non debemus”; *ibidem*, s. 34.

Il. 1. Dwory (zamki) władcy na Żmudzi w XV i XVI w. – niebieską linią na mapie Jana Jakubowskiego wydzielono tereny dzierżaw (starostw zamkowych); oprac. E.S.

także na innych ziemiach posiadających przywileje dzielnicowe (Połock, Witebsk, Smoleńsk, Kijów, Wołyń i niektóre powiaty województwa podlaskiego), gdzie sąd miejscowego namiestnika, a później starosty lub wojewody był sądem I instancji, bez którego wyroku nie można było stawiać się do sądu władcy²⁵. Jednak żadna z tych ziem nie osiągnęła takiej odrębności jak Żmudź. Gdy po ogłoszeniu w 1564 r. przywileju bielskiego wejście w życie II Statutu Litewskiego stało się jedynie formalnością, 1 maja 1565 r. zebrana w Szawkianach szlachta żmudzka zablokowała powstanie nowych sądów powiatowych i dążyła do utrzymania

²⁵ *Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai...*, t. 2, cz. 1, rozdz. VI, art. 1, s. 162: „В суду никто не имеет отозвати перед правом ни до нас, господора, ни до сейму, для того, ады в том волокиты не было, але повинен будеть каждый один другому достояти права аж до коньцу”.

starego sądu starosty generalnego²⁶. W 1581 r. również miejscowa szlachta nie chciała poddać się jurysdykcji Trybunału Głównego Litewskiego, zamierzając ustanowić oddzielny trybunał dla Żmudzi²⁷. Oba te wydarzenia wymagają odrębnych badań, nie należy jednak o nich zapominać, analizując historię sądów żmudzkich do reform z połowy XVI w.

Kompetencje sądowe starosty generalnego

O ile można sądzić na podstawie przywilejów uzyskanych przez ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego: od początku tworzenia starostw do kompetencji sądów starostów należały nie tylko wszystkie sprawy bojarów, ale również spory bojarów z przedstawicielami innych stanów, które mogły wyniknąć na terytorium podległym ich jurysdykcji. Jeżeli porównamy tę sytuację z systemem obowiązującym na Litwie po wprowadzeniu II Statutu (1566 r.), dostrzeżemy, że zakres władzy starosty generalnego żmudzkiego obejmował kompetencje sądu grodzkiego, ziemskiego, a nawet podkomorskiego. Choć kwestie dotyczące granic gruntów najczęściej przekazywano wyjazdowym sądom kopnym²⁸ lub w ogóle nie rozpatrywano takich spraw, pozwalając stronom samodzielnie wybrać sędziów polubownych. Miast lokowanych na prawie magdeburskim na Żmudzi w zasadzie nie było (przykładem Wielony jest złożony²⁹), duchowieństwo było bardzo nieliczne (nie było ani jednego klasztoru)³⁰. Na Żmudzi sądy nad chłopami przekazano ciwunom. Sprawy chłopskie nawet jeżeli docierały do sądu starosty generalnego, to były wszczynane w imieniu całej gromady chłopskiej i dotyczyły nie poszczególnych sporów, a kwestii obowiązków gromady.

Mimo to w odniesieniu do zakresu władzy starosty generalnego rodzi się kilka pytań. Jest oczywiste, że sąd ciwuna miał niższą rangę. Nie wiadomo jednak, jaki

²⁶ LMAVB, RS, f. 16, nr 24, k. 56. O to posłowie żmudzcy prosili władcę w styczniu 1566 r.; zob. *Документы Московскаго архива министерства юстиции*, t. 1, Москва 1897, s. 182.

²⁷ Zob. И. Лаппо, *Великое Княжество Литовское во второй половине XVI столетия: литовско-русский повет и его сеймик*, Юрьев 1911, s. 529–533.

²⁸ O sądach kopnych zob. М. Бедрій, *Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження*, Львів 2014. Autor nie wykorzystał jednak w ogóle dorobku litewskiej historiografii, dlatego przedstawiony przez niego wywód sądu kopnego z tradycji Rusi Kijowskiej jest problematyczny. Tymczasem litewscy historycy wywodzą sąd kopny z przedfeudalnego społeczeństwa Bałtów; zob. J. Jurginis, *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*, Vilnius 1971, s. 172–176; V. Andriulis, *Lietuvos teisės istorija*, Vilnius 2002, s. 159–191; J. Machovenko, *Teisingumo vykdymas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Diskusiniai klausimai*, Vilnius 2007. Etymologia litewskiego słowa *kuopa* (czasownik *kūpėti*) też jest bardzo skomplikowana; zob. bazę etymologiczną <https://etimologija.baltnexus.lt/?w=k%C5%ABp%C4%97ti> (dostęp: 6 VII 2020).

²⁹ *Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai*, t. 2, wyd. A. Tyla, D. Žygelis, Vilnius 1997, s. 177–205.

³⁰ G. Błaszczuk, *Diecezja żmudzka od XV wieku do początku XVII wieku. Ustrój*, Poznań 1993.

w praktyce był podział kompetencji między sądem starosty generalnego a sądem samego wielkiego księcia. Niejasny pozostaje również wspomniany już zakres właściwości sądu starosty generalnego i sądów dzierżawców, nie dysponujemy bowiem dokumentami wyjaśniającymi, który z dzierżawców na początku XVI w. został uznany za byłego ciwuna, a który za namiestnika władcy.

Postanowienie przywileju Kazimierza Jagiellończyka niepozwalające sądowi władcy ingerować w działalność sądów żmudzkich nie było wcale sprzeczne z unormowaniami I Statutu, pozostawiając stronom możliwość zwrócenia się do sądu władcy po rozpatrzeniu sprawy przez sąd starosty. Również tekst I Statutu wykazuje, że władca próbował ograniczyć szlachcie możliwość udawania się do jego sądu i pozostawił taką możliwość dopiero po rozpatrzeniu sprawy przez sąd starosty.

Если бы которой стороне сужоной в том кривда ся видела, жебы не подле того права писаного сужоно, тогда, коли мы сами, господар, со всеми паны радами нашими, а без бытности нашео панове рада наша будеть где-кольве на первом сойме, оный, которому в том кривда будеть, маеть о том на того пана, врадника нашего, нам або панам радам нашим жаловати³¹.

Przywilej kazimierzowski niewątpliwie wpłynął na samoświadomość szlachty żmudzkiej, o czym świadczy przebieg niektórych spraw sądowych. Na przykład niezależnie od tego, że wyznaczony przez władcę sąd w 1540 r. zaczął rozpoznawać spór między wdową po Janie Orwidzie a bratem męża Stanisławem Orwidem, ten ostatni oświadczył, że staje przed sądem wyłącznie dlatego, że nie chce obrazić wielkiego księcia, ale jednocześnie przypomniał:

ижь онъ прытягнень есть от нее тутъ перед столец судовый г[о]с[по]д[а]р[с]кий противъ привилевъ и правъ земли их Жомойтское необычайне а непотребне: „Бо, деи, маем мы от г[о]с[по]д[а]ра его м[и]л[о]сти, преложеного над собою пана старосту, его м[и]л[о]ст, и повинъни есмо достояти права кажъдому перед его м[и]л[о]стью тамъ в земли своеи Жомойтской, где его м[и]л[о]сть судить нас восполкъ с тивуны”³².

Czy możemy przepuszczać, że stanowisko Orwida pokazuje praktykę, w której sąd władcy był całkowicie wyłączony przez sądy starostów?

Wśród 72 pism sądowych wydanych przez sądy starostów żmudzkich w latach 1450–1529 w żadnym nie wspomniano o sędzie hospodara. Przed wejściem w życie I Statutu o praktyce orzeczniczej sądów monarszych świadczą trzy najwcześniejsze księgi spraw sądowych (z lat 1506–1523), w których zaledwie 6 postępowań było związanych ze szlachtą żmudzką³³. Jednak jedną ze stron był w nich szlachcic z innego powiatu, dlatego prawdopodobne jest, że to właśnie dlatego znalazły

³¹ *Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai...*, t. 2, cz. 1, s. 158, część wstępna rozdz. VI.

³² *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 229 (1540–1541). 10-oji Teismų bylų knyga...*, s. 70.

³³ *Русская историческая библиотека*, t. 20: *Литовская Метрика. Книги судных дел*, Санкт-Петербург 1903, s. 422–423, 444–445, 956, 985–986, 1171, 1140, 1174.

się one w Metryce Litewskiej. Czwarta księga spraw sądowych obejmuje lata 1522–1530. Znajdujemy w niej 23 dokumenty związane ze Żmudzią, z czego 12 dotyczy postępowań sądowych. Ponadto 3 procesy z 12 w zasadzie składają się na jedną dużą sprawę, w której Agnieszka Paszkowa została oskarżona o nakazanie swoim sługom uduszenia męża (styczeń – październik 1529 r.)³⁴. Zanim znalazła finał przed sądem władcy, rozpoznawano ją przed sądem starosty. Dlatego to, że trafiła do sądu wielkksiążęcego należy rozumieć jako odwołanie się do sądu wyższej instancji, który zresztą zmienił wyrok sądu starosty. Jedna ze spraw została zainicjowana przez bojarów litewskich, którzy wystąpili z roszczeniami majątkowymi wobec swoich krewnych na Żmudzi. Spośród pozostałych 6 aż 5 było związanych z zarządzaniem dworami władcy w Wilkiji i Wielonie³⁵. Wynikają z nich prawa miejscowych bojarów i dozorców gromad kmieci (tzw. przystawów) do bezpośredniego zwracania się do sądu wielkksiążęcego. Zresztą władca najczęściej prawo wydania wyroku końcowego przekazywał lokalnym namiestnikom-dzierżawcom.

Tylko jedna sprawa dotyczy bojarów bezpośrednio podległych staroście generalnemu żmudzkiemu. Co prawda również w tym przypadku należałoby powiedzieć, że wspomniany dokument jest nie tyle protokołem sądowym, ile listem władcy do starosty generalnego. Rzecz dotyczyła Doroty Sirewiczówny, która oskarżyła bratową, że ta rujnuje dwory pozostałe po śmierci brata, w związku z czym wnosiła o przekazanie jej majątku brata i opieki nad dziećmi. W tej samej sprawie pisał do władcy wojewoda trocki, hetman litewski książę Konstanty Ostrogski, prosząc o uwzględnienie wniosku Sirewiczówny, do czego władca się przychylił. Jednak z listu wynika pozostawiona sądowi starosty możliwość zmiany tego orzeczenia. Widać to w klauzuli: „Ино естли бы она ближшая (была) тыми детми и именьми их опекаати ся”³⁶.

Na szczególną uwagę zasługuje jeszcze jedna sprawa – z 8 maja 1529 r., w której bojarzy posiedni (słudzy wojskowi nieszlacheckiego pochodzenia³⁷) z Ejragoły oskarżyli swojego ciwuna Jerzego Wołodkiewicza o nakładanie na nich nowych obowiązków³⁸. Ciwun został uniewinniony, gdyż okazało się, że jedynie wykonywał postanowienia ustawy z 1529 r., wydanej dla Żmudzi³⁹. Rozszerzyła ona

³⁴ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 224 (1522–1530). 4-oji Teismų bylių knyga...*, nr 340, s. 282–283; *ibidem*, nr 363, s. 304–305; *ibidem*, nr 400, s. 336.

³⁵ *Ibidem*, nr 68, 183, 198, 330, 364.

³⁶ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 224 (1522–1530). 4-oji Teismų bylių knyga...*, nr 88, s. 99.

³⁷ O nich zob. K. Jablonskis, *Istorija ir jos šaltiniai*, Vilnius 1979, s. 166–174; J. Jurginis, *op. cit.*, s. 176–191.

³⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 224 (1522–1530). 4-oji Teismų bylių knyga...*, nr 378, s. 314.

³⁹ Ustawa ta była niejednokrotnie publikowana; zob. I. Valikonytė, S. Lazutka, *Lietuvos didžiojo kunigaikščio 1529 metų Nuostatai Žemaitijos žemei*, w: *Lietuvos metrikos studijos. Mokymo priemonė*, red. I. Valikonytė, Vilnius 1998, s. 17–53. Warto przypomnieć, że ustawę wydano w styczniu 1529 r., a statut przyjęto we wrześniu tego samego roku.

kompetencje sądu wielkksiążęcego kosztem jurysdykcji starosty. Świadczy o tym chociażby to, że odtąd 13 z 21 ciwunów wyznaczał władca. Z lat 1529–1566 mamy sprawy, w których gromady chłopskie (nie pojedynczy chłopi) procesowały się z ciwunami przed sądami wielkksiążęcymi o swoje prawa. Zdarzały się też przypadki, gdy starosta generalny przekazywał sprawy sądowi władcy⁴⁰.

Pisma starostów generalnych żmudzkich i materiały postępowań sądowych zawarte w Metryce Litewskiej ukazują pewną dynamikę kompetencji sądowych starostów generalnych. Częsta nieobecność władcy w kraju (zwłaszcza za panowania Kazimierza Jagiellończyka), jak również brak przepisów dotyczących zarządzania włościami pozwoliły starostom generalnym (Kieżgajłom) przejąć kontrolę nad wszystkimi sądami w starostwie. Możliwość odwołania się do sądu wielkksiążęcego istniała zapewne tylko teoretycznie, jednak w praktyce nikt z niej nie korzystał, przynajmniej do 1522 r., kiedy to ciwunowie żmudrzy zaskarżyli starostę⁴¹. Od tamtego czasu sytuacja zaczęło powoli się zmieniać. W 1527 r. Zygmunt I Stary, mianując starostą Stanisława II Kieżgajłę, przejął od niego zarząd nad 13 ciwunstwami⁴². Choć status ciwunów nie był równy pozycji namiestników-dzierżawców, to po nadaniu w 1529 r. Żmudzi ustawy spory między chłopami i ciwunami stały się prerogatywą sądu wielkksiążęcego, tak jak miało to miejsce w starostwach, w których rządzili dzierżawcy. W ustawie nakazano zresztą orzekać i rejestrować kary sądowe (*вины*) we włościach zarządzanych przez ciwunów tak samo jak w starostwach, w których rządzili dzierżawcy⁴³. W ustawie znalazły się też inne punkty wskazujące, że zarząd nad tymi dwiema kategoriami posiadłości ujednolicono. Różnice zachowały się jedynie w statusie zarządców: ciwunowie byli mianowani przez władcę spośród bojarstwa żmudzkiego, namiestnicy-dzierżawcy pochodzili zaś z grupy możnowładców litewskich.

Dostępne źródła wskazują zatem, że od połowy XV w. do końca lat 20. kolejnego stulecia Kieżgajłowie, utrzymując władzę w starostwie żmudzkiem, w zasadzie wyłączyli uprawnienia sądowe wielkich książąt na tym terenie. Przed wszystkim kolejne etapy trybu odwoławczego do sądu władcy określał nie I Statut Litewski, a ustawa dla Żmudzi z 20 stycznia 1529 r.:

⁴⁰ LMAVB, RS, f. 256–3652.

⁴¹ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 230/11 (1518–1523). Įrašų knyga...*, nr 140, s. 134; A. Prochaska, *Nieco o starostach na Żmudzi*, „Kwartalnik Historyczny” 9, 1895, s. 663–667.

⁴² E. Saviščevas, *Žemaitijos savivalda...*, s. 157–164.

⁴³ Wynika to z tekstu ustawy: „Такъже всякии суды и вины мають быти пописываны, але не выбираны черес тивуновъ, одно которыи вины осудяты, тыи мають быти в реистра вписаныи и намъ объявены, а мы ты вины кажем имъ на нас вибирати, и с тых винъ маеть на державец и на тивуны бытидесятыи грошъ... При томъ уставуемъ, ижъ тыи доходы н[а]ши черес то не мають быти выбираны черес иншихъ, одно черес самых державец и тивунов жомоитских верне а справедливе, кромъ всякое обътяжливости и втиску людеи н[а]ших, которыи ж державъцы не мають з людеи н[а]ших больши брати, едно водле верхуписаное уставы н[а]шое”; I. Valikonytė, S. Lazutka, *op. cit.*, s. 37, 43–44.

А кды ся роки и права почнуть, мы то уставуемъ, естли бы хто съ шляхты которое мел дело до тивуна, а тивунъ до шляхтича, або тивунъ до тивуна, а ставъшы перед паномъ старостою и тивуны у праве и речы з obu сторон вымовившы, а вжо бы сказанье мяло выити с права, а сторона противъ стороне не хотячы права достояти и сказанья слухати, а до нас бы ся в тотъ час отзывал, тогды предся мает на такового сказанье быти, до нас того не отъкладаючы. Нижли естли бы прыступившы к праву, а речеи не мовившы, хотел хто с тивунов або съ шляхты отозвати ся отъ п[а]на старосты до нас, таковых к намъ маеть отъпуцоно быти⁴⁴.

Jednak prawo skorzystania z odwołania było ograniczone. Stosowano je wyłącznie do spraw między ciwunami lub między szlachtą i ciwunami⁴⁵. I Statut Litewski, wprowadzony na Litwie w 29 września 1529 r., zagwarantował takie prawo całej szlachcie⁴⁶. Nie udało się jednak uniknąć kontrowersji. W ustawie dla Żmudzi z 1536 r. powtórzono warunki składania apelacji⁴⁷ określone w ustawie z 1529 r., a nie wskazane w I Statucie. Sytuacja komplikuje się bardziej, ponieważ z przebiegu niektórych spraw z 1541 r. wiemy, iż w praktyce Żmudzini chcieli odejść od I Statutu, by opierać się wyłącznie na tradycji miejscowych sądów⁴⁸. Dostrzegając wprowadzone przepisami I Statutu Litewskiego zmiany w trybie odwołania do sądu władcy, wypada zadać pytanie o ich rzeczywisty wpływ na praktykę sądową.

Funkcjonowanie sądu wielkiego księcia z tego okresu (1529–1566) wskazuje, że prawo do odwołania traktowano najszerzej jak było to możliwe: sąd ten był dostępny nie tylko dla ciwunów, ale też dla szlachty. W publikowanych księgach spraw sądowych Metryki Litewskiej⁴⁹ znalazłem 34 akty odnoszące się do

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ „А кды ся роки и права почнуть, мы то уставуемъ, естли бы хто съ шляхты которое мел дело до тивуна, а тивунъ до шляхтича, або тивунъ до тивуна, а ставъшы перед паномъ старостою и тивуны у праве и речы з obu сторон вымовившы, а вжо бы сказанье мяло выити с права, а сторона противъ стороне не хотячы права достояти и сказанья слухати, а до нас бы ся в тотъ час отзывал, тогды предся мает на такового сказанье быти, до нас того не отъкладаючы. Нижли естли бы прыступившы к праву, а речеи не мовившы, хотел хто с тивунов або съ шляхты отозвати ся отъ п[а]на старосты до нас, таковых к намъ маеть отъпуцоно быти”; *ibidem*, s. 42.

⁴⁶ Zob. przyp. 25. *Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai...*, t. 2, cz. 1, preambuła rozdz. VI, s. 158: „Тэж уставуем, иж кождый воевода наш и старость, и маршалок земский, и маршалок дворный, и державцы наши кождый у своем повете не мають подданных наших иначеи судити и справовати, леч тыми писаными правы, которые всим подданным нашим Великого князьства дали. Естли бы которой стороне сужоной в том кривда ся видела, жебы не подле того права писаного сужоно, тогды, коли мы сами, господар, со всеми паны радами нашими, а без бытности нашею панове рада наша будеть где-кольве на первом сойме, оный, которому в том кривда будеть, маеть о том на того пана, врадника нашего, нам або панам радам нашим жаловати. Мы або панове рада наша мають книги того права писаного отворити и того смотрети”.

⁴⁷ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 234 (1546–1548). 19-oji Teismų bylų knyga...*, s. 210, 213.

⁴⁸ I. Valikonytė, *Pirmasis Lietuvos Statutas Žemaitijoje...*, s. 186–190.

⁴⁹ Zob. przyp. 11.

sądów szlachty żmudzkiej z tych czasów⁵⁰: 21 z nich to dokumenty procesowe (odroczenie spraw, wpisy o niestawieniu się jednej ze stron, przekazanie sprawy do innego sądu itp.), jeden to ogłoszenie o organizacji sądowej⁵¹ i tylko 12 dokumentów dotyczy sporów zakończonych wyrokiem sądowym. Jednak i te dokumenty należą do różnych kategorii: 5 spraw porusza kwestie zarządzania majątkami władcy⁵², w 3 przypadkach rozwiązywano spory dotyczące własności leżącej nie tylko na Żmudzi, ale także w innych regionach⁵³ (oczywiście nie podlegały one kompetencji starosty Żmudzi) i tylko w 4 sprawach rozwiązano konflikty między szlachtą żmudzką – 3 z nich to apelacje od sądu starosty żmudzkiego⁵⁴, w ostatnim przypadku zaś, chociaż nie wspomniano o sądzie starosty, pojawiła się wzmianka o woźnym starosty, który pomógł w rozwiązaniu sprawy⁵⁵.

Zatem pomimo pewnych niespójności kompetencyjnych między ustawami z 1529 i 1536 r. a I Statutem Litewskim ostatecznie w praktyce przyjęły się normy Statutu.

Relacje między sądem starosty generalnego i sądami namiestników-dzierżawców (starostów)

Ustawa z 1529 r. jak żaden inny dokument ukazuje relacje między sądem starosty generalnego i sądami dzierżawców. Wspomina się o nich już pod koniec panowania Kazimierza Jagiellończyka, kiedy na listach świadczeń wymienionych w Metryce Litewskiej wskazano też kary sądowe (*вины*) z dworów wielkokiążęcych Wielony, Wilkiji, Skirstymonia, Jaswojni i włości szawelskiej⁵⁶. Na powiązania tych posiadłości z centralnym zarządem Litwy wskazują też nieliczne, bodajże jedyne dotyczące Żmudzi sprawy, które trafiły do Metryki Litewskiej przed wejściem w życie I Statutu Litewskiego. W ustawie z 1529 r. przy omawianiu

⁵⁰ Jest to stosunkowo niewielka liczba przypadków, jeśli pamiętamy, że 12 badanych tu ksiąg Metryki Litewskiej zawiera w sumie prawie 2500 aktów.

⁵¹ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 227 (1533–1535). 8-oji Teismų bylą knyga...*, nr 413, s. 191.

⁵² *Ibidem*, nr 330, s. 152; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 248 (1554–1556). 34-oji Teismų bylą knyga...*, nr 205, 206, s. 157–159; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 251 (1555–1558). 37-oji Teismų bylą knyga...*, nr 46, 82, s. 67–68, 100–101.

⁵³ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 227 (1533–1535). 8-oji Teismų bylą knyga...*, nr 194, s. 100–101; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 229 (1540–1541). 10-oji Teismų bylą knyga...*, nr 128, s. 78–79; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 251 (1555–1558). 37-oji Teismų bylą knyga...*, nr 29, s. 449–455.

⁵⁴ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 229 (1540–1541). 10-oji Teismų bylą knyga...*, nr 52, s. 39–40; *ibidem*, nr 98, s. 69–70; *ibidem*, nr 262, s. 165–166.

⁵⁵ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 231 (1540–1543). 12-oji Teismų bylą knyga...*, nr 95, s. 94–95.

⁵⁶ Za panowania Kazimierza Jagiellończyka o sądach „małych” starostów wspomniano w spisach win oddawanych do skarbu wielkich książąt; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4*, wyd. L. Anužytė, Vilnius 2004, s. 30 (z Wilkiji), s. 57 (z Szawel), s. 59 (ze Skirstymonia i Jaswojni), s. 62, 69 (z Wielony).

organizacji sądów starosty generalnego wskazano, że starosta wszystkie sprawy związane ze Żmudzinami powinien rozpatrywać wspólnie z ciwunami. Była to charakterystyczna cecha sądu starościńskiego Żmudzi, która wyłonił się ze szczególnej organizacji starostwa. O namiestnikach i dzierżawcach nie wspomniano, chociaż w innych punktach ustawy zostali oni wymienieni. Można odnieść zatem wrażenie, że namiestnicy i dzierżawcy w swoich dworach organizowali osobny sąd. Ani przed wejściem w życie I Statutu, ani później aż do 1566 r. nie są oni również wspomniani jako asesorzy sądów starosty generalnego.

Nominalne pozostawanie bojarów mieszkających na ziemiach należących do dworów władcy na Żmudzi, pozostających pod jurysdykcją starosty generalnego i zarazem ich podległość sądom namiestników-dzierżawców nie mogła nie wywoływać zamieszania. Bodajże najlepiej widać to na przykładzie sprawy wynikłej pod koniec omawianego okresu (17 września 1566 r.) między bojarami z Wilkiji Żagojciami (Żagociami) a namiestnikiem dzierżawcą Andrzejem Sławskim. Żagojciowie od starosty generalnego otrzymali wiża (urzędowego świadka, poprzednika woźnego), który na rozkaz Sławskiego miał obejrzyć szkody wyrządzone w ich posiadłościach. Wiż przekazał Sławskiemu listy sporządzone widocznie w związku z tą skargą, po przeczytaniu których Sławski oświadczył:

я старосты не повинен слухати, бо не от его милости Вилкею держу, и не может ми его милость того вряду взяти и мне розказовати, одно пан мои, которому я служу – dodając – иж што пан староста в том листе своем до мене докладает поведаяючи же тых бояр кажить от мене боронити, а так посмотру, хто их от мене обронит, нехай хотя его милост и подстаростего своего пришлеть, а я и противко ему готов чоло своего наставитию⁵⁷.

W obecności wiża Sławski zgromadził około 100 sług, z którymi na polach Żagojców zebrał 30 beczek zboża. Co więcej, zabrał wiżowi konia, którego później jednak zwrócił⁵⁸. Żagojciowie złożyli zatem skargę do wielkiego księcia, który w sierpniu 1567 r. wysłał do dzierżawcy wilkijskiego Jana Hajki list, wskazując, „aby [twoja] miłost do toho czasu iż My tam rewizora Naszoho wyszlem, zwłaszcza pokul Pan Starosta Żmujdzki, jako starszy rewizor, Sam tam u Żmujdzi budet, im в tych hruntiech их pokoi дал, zboże на них požatoie y pobranoe hrabity poczynenyе в całости тому wradniku swoemu powroczati rozkazał”⁵⁹.

Zachowane źródła wskazują zatem na konflikt kompetencyjny sądów starosty generalnego oraz dzierżawców dworów wielkksiążęcych położonych w starostwie żmudzkiem. Bojarzy tych dworów nominalnie byli podporządkowani jurysdykcji starosty generalnego, ale w rzeczywistości mógł on ich sprawy rozpatrywać dopiero po otrzymaniu mandatu wielkiego księcia.

⁵⁷ VUB, RS, f. 77–101.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ VUB, RS, f. 77–98. Sprawa Żagojców pozostawała nierozwiązana jeszcze w maju 1569 r.; VUB, RS, f. 77–100.

Organizacja sądu starosty generalnego

W najważniejszych dokumentach dotyczących praw żmudzkich bojarów – przywilejach dla Żmudzi – ani słowem nie wspomina się o organizacji sądu starosty generalnego. Jednakże źródła sądowe pozwalają na omówienie tej kwestii przynajmniej w kilku aspektach.

Rada sądu starosty. Pierwszym dokumentem normatywnym wskazującym na skład sądu starosty generalnego jest ustawa dla Żmudzi z 1529 r. Zgodnie z nią starosta miał sprawować sądy nie samodzielnie, a razem z ciwunami: „при которых судехъ мает[ь] пан староста самъ седети зъ нашими тивуны и вьси суды, какъ малые, так и великие, и вины наши на нас мают[ь] записывати”⁶⁰. Oczywiście jest jednak, że taki porządek musiał ukształtować się znacznie wcześniej. Teksty niemal wszystkich wyroków sądów starosty z lat 1450–1529 zaczynają się od słów: „И мы досмотрев з бояры...”⁶¹; „И мы, досмотрев з бояры, подлугъ сведочства тых бояръ, которые были при том выше писаныи”⁶². W tych samych pismach wspomniani są ciwunowie jako pomocnicy sądowi starosty: „И мы того досмотревъшы ы послали есмо Талата, тивуна оиракгольского, ы Михала Керстовтовича ижъбы они тамъ выехали ы земълю тую всю собрали”⁶³; „Правил тивунъ танзякголски Миколай Вековичъ”⁶⁴; „И мы пытали панов тивунов земъли Жомоитъское, яко то ся розуме водлугъ их прав тое земли Жомоитъское”⁶⁵. Jest zatem całkiem prawdopodobne, że ci bojarzy, z którymi od połowy XV w. starosta stale rozpoznawał sprawy, to byli przede wszystkim ciwunowie i inni urzędnicy. Ostatni pojawiają się na listach świadków bez żadnego porządku, przypadkowo, wśród nich widzimy i dworzan władcy, i szlachtę z innych ziem, przybyłych na Żmudź wraz ze starostą. Kolejną rzucającą się w oczy kwestią jest brak wzmianek o stałej obecności w sądach marszałków i pisarzy starosty. Dlatego zebrania starosty generalnego i ciwunów były zjazdami najwyższych urzędników regionalnych, podobnie jak na innych obszarach Wielkiego Księstwa Litewskiego niekiedy nazywane „sejmami”. Tak np. w jednym z pism sądowych mianowanego starostą generalnym Żmudzi Piotra Stanisławowicza Kiszki, datowanym na 1533 r., jest taki zapis: „А то ся деяло у Крожах на перъвомъ соиме с паны тивуны по нашомъ на тое староство узъеханьи”⁶⁶.

Jeżeli przejrzymy pisma sądowe starostów z lat 1530–1566, odzwierciedlające ówczesną praktykę organizacji sądów, kwestia rady starostów przestaje być tak

⁶⁰ I. Valikonytė, S. Lazutka, *op. cit.*, s. 41.

⁶¹ LMAVB, RS, f. 264–1006.

⁶² LMAVB, RS, f. 37–798.

⁶³ LMAVB, RS, f. 256–3528, k. 20.

⁶⁴ LMAVB, RS, f. 256–3618.

⁶⁵ LMAVB, RS, f. 256–4269.

⁶⁶ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 227 (1533–1535). 8-oji Teismų byly knyga...*, s. 152.

oczywista. Napotykałyśmy co prawda listy zgodne z postanowieniami ustawy dla Żmudzi z 1529 r. (tj. wszyscy członkowie rady starosty generalnego są ciwunami), jednak częściej mamy do czynienia z takimi, w których rada nie jest wspomniana, a jako świadkowie tylko czasami są wpisani ciwunowie. Bodajże najlepiej widać to w szóstej księdze spraw sądowych, zawartej w Metryce Litewskiej, której część stanowią „żmudzkie” sprawy z 1542 r. starosty żmudzkiego Macieja Kłoczki (razem 94)⁶⁷. Po przeanalizowaniu listy osób wskazanych w ich koroboracjach otrzymujemy taki obraz: kiedy 4 sierpnia 1542 r. starosta generalny objął sąd, był przy nim zaledwie jeden ciwun Kasper Bilewicz i dwóch jego krewnych. Jednak jako pierwsi świadkowie zostali wpisani nie owi Żmudzini, a marszałek Kłoczko i książę Iwan Dmitrijewicz Szujski⁶⁸. W pierwszej połowie tego roku został on wspomniany jako świadek sądów Kłoczki w Wilnie i Wołkowysku. Ciwunowie żmudzcy w mniej więcej pełnym składzie zebraли się dopiero 11 listopada⁶⁹, niedługo przed opuszczeniem przez starostę Żmudzi. Ten przypadek pokazuje jednak, jak praktyka różniła się od reguł zawartych w aktach normatywnych. Przed przybyciem na Żmudź Kłoczko był na sejmie wileńskim, na którym niezadowoleni Żmudzini złożyli petycję. Jeden z jej punktów głosił: „они короля, его м[и]л[о]сти, просили, абы панъ староста жомойтский самъ один, без панов тивуновъ и без бояр – шляхты брат[ъ]и их не судил...”. Władca uwzględnił ich prośbę i poinformował o tym starostę⁷⁰. Jednak niewiele to zmieniło. Jak na sądach Macieja Kłoczki, tak i na sądach starosty żmudzkiego Hieronima Chodkiewicza widzimy radę „mieszana”. Na przykład w sprawie sądowej z 28–30 maja 1555 r. podkreślono: „A pry nas na tot czas byli: tiwun hospodarski berżenski pan Malcher y brat jeho Stanisław Szemety a dworanin hospodarski Benedykt Komaiewski, a tiwun berżeniński pan Sebastyan Mikołajewicz, a tiwun twerski Mikołaj Janowicz Stankiewicz, a tiwun szawdowski pan Martin Woytiechowicz, a pan Iwan Jacynicz”⁷¹. Kamajewski i Jacynicz przybyli na Żmudź, towarzysząc staroście i z jego woli wzięli udział w sprawie sądowej. Jednak w koroboracji sprawy z 21 maja 1561 r. zostali wskazani wyłącznie ciwunowie⁷².

Z powyższego wynika zatem, że w praktyce najczęściej nie przestrzegano przepisów ustaw dla Żmudzi z 1529 i 1536 r. dotyczących składu sądu starosty generalnego. Starosta sprawował sądy z „mieszana” radą. W jej skład wchodził ciwunowie, ich krewni, zwykli, jednak cieszący się autorytetem lokalni bojarzy, osoby z otoczenia starosty generalnego. Poza tym często widzimy też dworzan władcy. Nie jest to do końca pewne, ale być może pojawiali się oni w sądzie nie

⁶⁷ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 225 (1528–1547). 6-oji Teismų bylą knyga...*, s. 226–278.

⁶⁸ *Ibidem*, nr 324, s. 226.

⁶⁹ *Ibidem*, nr 372, s. 235.

⁷⁰ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 231 (1540–1543). 12-oji Teismų bylą knyga...*, s. 212.

⁷¹ E. Saviščevas, *Apie bajorų gyvenimą...*, s. 180.

⁷² LMAVB, RS, f. 256–3529, k. 309.

tylko ze względu na powiązania osobiste ze starostą, ale też broniąc interesów władcy. Jednak hipotezy tej, przynajmniej na razie, nie udało się potwierdzić w źródłach.

Podstarości. I Statut Litewski pozwolił starostom, pod ich nieobecność, pozostawić na miejscu dwóch sędziów, którzy złożyli przysięgę. Mogli oni sprawować sądy pojedynczo, nie zaś razem, obaj powinni jednak zostać wybrani przez starostę spośród miejscowych bojarów⁷³. Na Żmudzi ta praktyka zyskała nieco inną formę. Starosta w charakterze swojego zastępcy pozostawiał podstarościego, a w przypadku jego wyjazdu zastępowała go upoważniona przez niego osoba. Za czasów pełnienia urzędu starosty przez przedstawicieli rodu Kieżgajłów nazwa podstarości nie była w źródłach używana. Niewątpliwie po raz pierwszy zastosowano ją w 1541 r. wobec Stanisława Grajewskiego, marszałka starosty żmudzkiego Jana Radziwiłła. Prawdopodobnie do tego czasu funkcję podstarościego mogli pełnić marszałkowie i namiestnicy starostów⁷⁴. Z siedmiu znanych nam podstarościch żmudzkich z lat 1541–1566 żaden nie był Żmudzinem. Wszyscy przybyli tu jako służebnicy starostów. Z nielicznych istniejących wypisów (oryginałów i kopii) z ksiąg sądowych podstarościch (np. Выпис с книг Малхера Станиславовича Шемета, подстаростего земли Жомоитское, 1550; Выпис с книг справ судовых владу староства Жомоитского, 1557)⁷⁵ widać, jak działała ta instytucja. Podstarości prowadzili księgi sądowe, do których aktykowali pisma prywatne, sporządzali skargi, zawiadomienia wżów, sprawy sądowe itp.⁷⁶ Poza tym podstarości wyznaczali dzieckich i wżów, prowadzili też proces sądowy⁷⁷. Jednak w niektórych przypadkach podstarości przedkładali sprawy do sądu starosty⁷⁸.

Bojarzy na Żmudzi niechętnie zaakceptowali sąd podstarościego. Uznawali go za instytucję zarządzaną przez osobistego przedstawiciela starosty, nową, niewystępującą w żmudzkich przywilejach, z urzędnikiem niewybranym przez miejscową szlachtą. Dążyli do zastąpienia sądu podstarościego swoją „bracią”. Wynika to z petycji sejmowych Żmudzinów. W 1542 r. oni prosili wielkiego księcia, by kiedy starosta opuszcza Żmudź: „жебы на своем местцу которого тивуна обравши и пры немъ двухъ бояр – шляхты, людей добрых, а врьдника своего заставовол, котории бы их судили и справовали”⁷⁹. Taką suplika była zgodna

⁷³ Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai..., t. 2, cz. 1, s. 162–165.

⁷⁴ Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy, t. 3: Księstwo Żmudzkie XV–XVIII wiek, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, A. Haratym, Warszawa 2004, s. 223–224.

⁷⁵ Najwcześniejszy wypis z ksiąg sądu grodzkiego („Выпис с книг кгродских врьду староства Жомоитского”) jest datowany na 17 IV 1569 r.; LMAVB, RS, f. 264–746.

⁷⁶ LMAVB, RS, f. 37–2724, 5904, 10670, 11098; f. 122–13; F 264–1013; f. 256–3529, k. 20, 103, 139, 141, 146, 156, 318; f. 256–3645, 3712, 4363, 4402; VUB, RS, f. 69–117; f. 77–78, 101, 111; E. Saviščevas, *Apie bajorų gyvenimą...*, 184–185.

⁷⁷ LMAVB, RS, f. 37–7112; f. 256–3529, k. 20, 102, 116, 141, 208.

⁷⁸ LMAVB, RS, f. 256–2343.

⁷⁹ Lietuvos Metrika. Knyga nr. 231 (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga..., s. 212.

z duchem I Statutu. Władca uwzględnił ją, jednak w rzeczywistości sądy dalej sprawował mianowany przez starostę podstarości. Dlatego na sejmie w 1554 r. Żmudzini zwrócili się z jeszcze bardziej stanowczą prośbą „абы судьи и писари прысяжъные въ поветехъ вашихъ его королевская м[и]л[ос]ть вамъ дати рачыль, которыхъ ажъ бы вы сами [szlachta żmudzka – E.S.] межи собою оберали”⁸⁰. Najwyraźniej chcieli, aby podstarości był wybierany tak jak ciwunowie, których status regulował przywilej żmudzki. Tym razem władca odpowiedział, że nic się nie zmieni do zatwierdzenia nowego statutu. Podstarościach nadal mianował starosta spośród swojej służby, a namiestnicy podstarościęgo sprawowali sąd pod jego nieobecność⁸¹. Właśnie to budziło niezadowolenie szlachty. II Statut Litewski sytuacji jednak nie zmienił.

Pomocniczy personel sądowy i więzienie. Podobnie jak w innych regionach Wielkiego Księstwa Litewskiego, również na Żmudzi pomocniczy personel sądowy starosty stanowili przedstawiciele jego osobistej służby – służebnicy, służący w razie potrzeby byli dzieckimi, wiżami czy uwiązczymi. Pod tym względem żmudzki sąd starosty nie różnił się od sądów starostów w innych regionach Wielkiego Księstwa⁸². Najczęściej były to osoby przybyłe spoza terytorium Żmudzi, jak np. w czasach Hieronima Chodkiewicza – Tatarzy⁸³. Jeszcze bardziej wzmocniało to zależność funkcji wykonawczej sądu od osoby starosty i sieci jego posiadłości w starostwie. Tak np. z jedynej wzmianki w źródle z 1555 r. dowiadujemy się, że więzienie starosty znajdowało się nie przy ówczesnej stałej siedzibie sądów w Szawkianach, a na zamku w Płotelach⁸⁴. Kieżgajłowie urządzili je na wyspie na jeziorze. Położony tam zamek doskonale nadawał się na więzienie, które prawdopodobnie funkcjonowało od drugiej połowy XV do końca XVI w.⁸⁵

Miejsce organizowania sądów. Spośród 58 pism wystawionych przez starostę w latach 1450–1529, w których wskazano miejsce ich sporządzenia, w 50 przypadkach były to Kroże. Po odrzuceniu kilku dokumentów, które starosta pisał z Wilna, wspominając orzeczenia wydane we wcześniejszych sprawach, otrzymujemy 8 dokumentów sporządzonych w 7 miejscowościach⁸⁶. Poza tym niektóre

⁸⁰ *Русская историческая библиотека*, t. 30: *Литовская Метрика. Книги публичных дел*, Юрьев 1914, s. 257.

⁸¹ LMAVB, RS, f. 37–11098; f. 256–3529, k. 141, 146; 4008; VUB, f. 77–98.

⁸² A. Zakrzewski, *Wiź w prawie litewskim XVI w.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 37, 1985, nr 2, s. 153–165.

⁸³ E. Savišcevas, *Аpie bajorų gyvenimą...*, s. 184–185.

⁸⁴ RGADA, f. 389 (Metryka Litewska), ks. 284, k. 73.

⁸⁵ *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-западной Руси*, t. 1, Вильна 1867, s. 138.

⁸⁶ Szawdów (LMAVB, RS, f. 256–3528, k. 7), Opwijgowa (?) (LMAVB, RS, f. 256–3528, k. 11, 12), Wieszwiany (LMAVB, RS, f. 256–3528, k. 24), Gondynga (LMAVB, RS, f. 256–3810), Pernarowa (LMAVB, RS, f. 256–3695), Jaswojnie (LMAVB, RS, f. 256–4269), Werpiany (LMAVB, RS, f. 256–3622).

z nich, jak np. pismo wystawione w Jaswojniach, zostały sporządzone przez sąd kopny wyznaczony przez wielkiego księcia, nie zaś przez sąd starosty. Wszystkie zatem wymienione przypadki mogą być uznane za specyficzne. Podczas sprawowania urzędu starosty przez przedstawicieli Kieżgajłów sąd starosty najczęściej zbierał się w Krozach, chociaż przez długi czas nie było to określone w żadnym akcie normatywnym.

Regulacja dotycząca miejsca organizowania sądów starosty generalnego pojawiła się dopiero w ustawie z 1529 r. Władca nakazał w niej zbieranie się sądów starostów w Krozach⁸⁷. Jednak w okresie obowiązywania I Statutu Litewskiego (1529–1566) sądy tam sprawowano przez krótki jedynie czas. Była to prywatna własność Kieżgajłów. Po śmierci w 1532 r. Stanisława Kieżgajły Żmudzini wybrali na starostę spokrewnionego z Kieżgajłami Stanisława Kiszkę. Wydaje się, że przybył on na Żmudź w celu sprawowania sądów tylko raz, w 1533 r. Wtedy zjechali tam do niego również ciwunowie⁸⁸. Jednak kiedy wiosną 1535 r. starostą został Jan Radziwiłł, od razu poprosił wielkiego księcia o przeniesienie miejsca sądów do jego posiadłości w Kiejdanach, na obrzeżu Żmudzi. Swoją wniosek motywował tym, że na Żmudzi nie ma żadnego innego dworu, gdzie sam mógłby mieszkać przez dłuższy czas. Władca zgodził się⁸⁹. Udało się znaleźć zaledwie kilka pism sądowych Radziwiłła. Wszystkie rzeczywiście sporządzono w Kiejdanach⁹⁰.

Brak na terenie starostwa żmudzkiego zamku lub dworu wielkiego księcia, który mógłby stać się stałym miejscem organizowania sądów starosty generalnego, uwzględniono, przygotowując nową ustawę dla Żmudzi, z 1536 r., tak określając miejsce sądów starosty: „На которыи суды маюць положены и наименованы быти через пана старосту на том местъцы, где он обереть”⁹¹.

Mimo wszystko Kroże nie straciły znaczenia jako siedziba sądu starosty. Zmieniono jedynie miejsce: nie mógł być już do tego wykorzystywany dwór Kieżgajłów, jednak sama włość kroska, a możliwe, że również część miasteczka, należała do jurysdykcji starosty. Starosta mianował ciwuna włości kroskiej, który zajmował najwyższe miejsce w hierarchii wyznaczanych przez starostę ciwunów żmudzkich. Jeszcze za czasów Kieżgajłów namiestnicy krosy zajmowali wyjątkową pozycję. Na przykład jeden z nich, Jan Dirma, był poza tym podskarbis Stanisława i Stanisława Stanisławowicza Kieżgajłów⁹². Od czasów piastowania urzędu starosty przez Piotra Kiszkę niewątpliwie funkcjonował zwyczaj łączenia urzędu tutejszego ciwuna z urzędem podstarościego starosty generalnego

⁸⁷ I. Valikonytė, S. Lazutka, *op. cit.*, s. 41.

⁸⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 227 (1533–1535). 8-oji Teismų bylių knyga...*, s. 152.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 191–192.

⁹⁰ LMAVB, RS, f. 256–3528, k. 34, 37, 38; f. 256–3529, k. 24.

⁹¹ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 19 (1535–1537). Užrašymų knyga 19*, wyd. D. Vilimas, Vilnius 2009, s. 212.

⁹² E. Saviščevas, *Žemaitijos savivalda...*, s. 311–312.

żmudzkiego⁹³. Dlatego pod nieobecność na Żmudzi starosty podstarości sprawowali sądy naprzemiennie: w Krożach i w Szawkianach. Tam prowadzono i przechowywano księgi sądowe, które – zasadniczo – nie zachowały się.

Bardziej szczegółowe informacje o miejscu organizowania sądów znajdujemy w księdze sądowej zajmującego stanowisko starosty przez dziesięć miesięcy Macieja Kłoczki, która trafiła do szóstej księgi spraw sądowych Metryki Litewskiej. Rysuje się w niej obraz „wędrującego” sądu starosty generalnego. 4 sierpnia 1542 r. starosta przybył na Żmudź przez Kiejdany i w położonym obok Datnowie rozpoznał pierwszą sprawę. Następnie udał się do Wilkiji, a od 16 sierpnia na dłużej, do 15 grudnia, pozostał w Szawkianach. Dalej sprawował sądy w Ejragole, ostatni raz 28 grudnia w Wilkiji, skąd wyjechał na Litwę⁹⁴. Taki szczegółowy opis „sesji” sądów starosty, uwzględniając też zmianę składu sądu, pozwala twierdzić, że starostowie generalni sprawowali sądy tam, dokąd się udawali. Jednak znaczna część spraw, w tym tych o szczególnej wadze bądź dotyczących zadawnionych sporów, była prawdopodobnie rozpoznawana w zawczasu uzgodnionych miejscach, będących posiadłościami starostów. Wynika to również z korespondencji późniejszych starostów. Dysponujemy np. kilkoma pismami sądowymi Jerzego Bilewicza, sporządzonymi w jego prywatnych posiadłościach w Rosieniach i Dubianach (w pobliżu Szawkian)⁹⁵. Natomiast Hieronim i Jan Chodkiewiczowie organizowali sądy w tym samym miejscu – w swej prywatnej posiadłości, w Szawkianach. Tam, pod nieobecność starosty, „u ksiąg sądowych” rezydował podstarości. Widocznie to miejsce odpowiadało również Żmudzinom, gdyż miasteczko znajdowało się mniej więcej w centrum starostwa żmudzkiego.

Roki sądowe. Przed przyjęciem ustawy dla Żmudzi w 1529 r. terminy roków sądowych w przypadku sądu starosty żmudzkiego nie były uregulowane. Próbując na podstawie dat widniejących na pismach starosty (zapisanych na 55 z nich) ustalić cykliczność sądów, nie dostrzeżemy wyraźniejszych zasady. Dokumenty procesowe sporządzano we wszystkich miesiącach, jednak od marca do końca sierpnia jest ich znacznie więcej w porównaniu z pozostałym okresem (39 przypadków). Możemy zatem przypuszczać, że nie istniały stałe terminy roków sądowych.

I Statut Litewski nie precyzował terminów zwoływania roków sądowych. Dla Żmudzi precyzowała to ustawa z 1529 r., wprowadzająca terminy czterech roków sądowych: po pierwszym tygodniu Wielkiego Postu (początek lutego/marca), w pierwszy piątek po Wniebowstąpieniu Pańskim (maj/czerwiec), dzień po św. Michale (29 września) i po dniu św. Łucji (21–22 grudnia). W ustawie z 1536 r. niczego nowego nie dodano.

⁹³ *Ibidem*, s. 169, 287–288, 297–298; *Urzednicy Wielkiego Ksiestwa Litewskiego...*, t. 3, s. 64–66, 223–224.

⁹⁴ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 225 (1528–1547). 6-oji Teismų bylų knyga...*, s. 255, 227, 264.

⁹⁵ E. Savišėvas, *Žemaitijos savivalda...*, s. 169–170.

W praktyce kwestia roków sądowych była bardziej skomplikowana. Statut stanowił, że podczas wojny sądy nie odbywały się⁹⁶, a w połowie XVI w. wojna z Moskwą trwała niemal bezustannie. Dlatego w ustawach z 1529 i 1536 r. przewidziano, że po zakończeniu służby wojskowej starosta powinien wyznaczyć terminy dwóch nadzwyczajnych roków sądowych.

А естъли бы в тыи роки летънии зашла служба н[а]ша и земъская, а подъданыи н[а]ши где бы ся рушыли на службу н[а]шу, а [з] земли Жомоитское в тотъ час такъже бы ся рушыли, яко ж повинъни то вчинити, а для того на тыи роки права ся звести не могъли, однако ж по тои службе предся маеть панъ староста вместо тых роковъ два роки зложыти, на которыи бы ся ему видели, и тыи права справовати и рядити будеть повиненъ, яко и на тыхъ прошлыхъ роцех⁹⁷.

Czy norm tych przestrzegano? Podczas sprawowania urzędu starosty przez Macieja Kłoczkę, w czasach pokoju, należy uznać, że raczej nie. Starosta, który zamieszkał w Szawkianach, zaczął sprawować sądy 20 sierpnia 1542 r.⁹⁸, a tej daty nie da się połączyć z terminem roków sądowych na św. Michała. Poza tym ciuwnowie licznie zebrali się u starosty dopiero 11 listopada, a ten, nie doczekawszy się terminu roków sądowych na św. Łucję, udał się z Szawkian w kierunku Litwy⁹⁹.

Analizując daty widniejące na dokumentach sądowych starostów Hieronima i Jana Chodkiewiczów z lat 40.–60. XVI w., otrzymamy nieco inny obraz. Zachowało się 10 takich pism¹⁰⁰. Wystawiono je w różnym czasie. Po jednym w marcu, wrześniu i październiku, pozostałe 7 – w maju. Wątpliwe, że należy je jednoznacznie powiązać z terminem roków sądowych na Wniebowstąpienie Pańskie, jednak można przyjąć, że Chodkiewiczowie przybywali na Żmudź zazwyczaj w maju. Zresztą w maju 1565 r. sąd starosty zbiegł się w czasie z sejmikiem żmudzkiem, który zebrał się 1 maja¹⁰¹.

Pewnych dodatkowych informacji dostarczają pozwy, w których wskazano daty roków sądowych. Analizując je, należy jednak pamiętać, że w czasach zajmowania urzędu starosty przez Chodkiewiczów znacznie wzrosło znaczenie sądów podstarościęgo. Różnych pism (pozwów, dokumentów aktykowanych, spraw sądowych) podstarościęch z tego okresu zachowało się więcej niż sporządzonych przez starostów. Ponadto również w materiałach starostów przy ustalaniu daty rozpoznawania sprawy często nakazywano pod nieobecność starosty stawić się

⁹⁶ *Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai...*, t. 2, cz. 1, s. 40–42.

⁹⁷ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 7 (1506–1539). Užrašymų knyga 7*, wyd. I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2011, nr 296, s. 513.

⁹⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 225 (1528–1547). 6-oji Teismų bylų knyga...*, s. 226.

⁹⁹ *Ibidem*, s. 248, 264.

¹⁰⁰ *Акты издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею*, t. 24: *Акты о боярах*, Вильна 1897, s. 107; E. Saviščevas, *Apie bajorų gyvenimą...*, s. 180–190; LMAVB, RS, f. 256–3529, k. 127, 129, 254, 309; f. 3546, 3652, 4174; f. 264, 743.

¹⁰¹ LMAVB, RS, f. 16–24, k. 56.

przed sądem podstarościego¹⁰². We wszystkich tych dokumentach wspomina się jedynie terminy roków sądowych na dzień Trójcy Świętej i Boże Narodzenie (*на Боже нарощене*)¹⁰³.

Wydaje się, że określony w ustawach z 1529 i 1536 r. dla Żmudzi kalendarz roków sądowych nie był przestrzegany. Mogło być wiele przyczyn takiego stanu rzeczy: praktycznie niekończące się wojny z Moskwą, częste zmiany na stanowisku starosty, inne obowiązki państwowe, zmuszające ich do przebywania z dala od Żmudzi. Dlatego większość spraw trafiła w ręce stale będących na miejscu podstarościch. Źródła pokazują, że już w czasach obowiązywania I Statutu Litewskiego zmierzano w kierunku ustalenia takiego kalendarza roków sądowych, jaki dla sądów ziemskich wprowadził II Statut (przewidziano trzy terminy roków sądowych: na dzień Trójcy Świętej, św. Michała i Trzech Króli)¹⁰⁴.

Streszczenie

Od początku XX w. badania nad sądami starościńskimi w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI w. (do 1566 r.) pozostają stosunkowo nieliczne. Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie najważniejszych kwestii związanych z organizacją i funkcjonowaniem sądu starosty generalnego na Żmudzi. Podstawą źródłową niniejszych rozważań są księgi Metryki Litewskiej (zwłaszcza szósta księga wpisów) oraz około dwustu dokumentów z różnych zbiorów. Na podstawie tego materiału można wysnuć wnioski, że praktyka w zakresie organizacji i działania sądu starosty żmudzkiego odbiegała od zasad ustanowionych w I Statucie Litewskim (1529 r.) oraz przepisów żmudzkich zawartych w ustawach z 1529 i 1536 r.

The Court of the Elders of Samogitia (the Second Half of the Fifteenth – the First Half of the Sixteenth Century) Summary

Since the beginning of the twentieth century, research on the elders' court in the Grand Duchy of Lithuania in the fifteenth and sixteenth centuries (to 1566) has remained relatively poor. The aim of this study is to find out the main issues related to the organisation and functioning of the elders' court in Samogitia. The text is based on the Metrica of the Grand Duchy of Lithuania (especially the Sixth Book of Court Records), and about 200 documents from various manuscript collections. On the basis of this material, it is possible to see how much the reality of the organisation and functioning of the elders' court differed from the norms established in the First Lithuanian Statute (1529) and the regulations of Samogitia declared in 1529 and 1536.

¹⁰² LMAVB, RS, f. 256–3647, 3648, 3649, 3650, 3651.

¹⁰³ LMAVB, RS, f. 256–2343; VUB, RS, f. 69–119.

¹⁰⁴ *Statut Litewski drugiej redakcyi (1566)*, Kraków 1900 (Archiwum Komisji Prawniczej, t. 7), s. 95–96.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai*, t. 2, wyd. A. Tyla, D. Žygelis, Vilnius 1997.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4*, wyd. L. Anužytė, Vilnius 2004.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 7 (1506–1539). Užrašymų knyga 7*, wyd. I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2011.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 19 (1535–1537). Užrašymų knyga 19*, wyd. D. Vilimas, Vilnius 2009.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 224 (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga*, wyd. S. Lazutka, I. Valikonytė i in., Vilnius 1997.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 225 (1528–1547). 6-oji Teismų bylų knyga*, wyd. S. Lazutka, I. Valikonytė i in., Vilnius 1995.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 227 (1533–1535). 8-oji Teismų bylų knyga*, wyd. S. Lazutka, I. Valikonytė i in., Vilnius 1999.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 229 (1540–1541). 10-oji Teismų bylų knyga*, wyd. S. Lazutka, I. Valikonytė i in., Vilnius 2003.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 230/11 (1518–1523). Įrašų knyga*, wyd. A. Dubonis, Vilnius 1997.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 231 (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga*, wyd. I. Valikonytė, i in., Vilnius 2007.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 234 (1546–1548). 19-oji Teismų bylų knyga*, wyd. I. Valikonytė i in., Vilnius 2009.
- Lietuvos Metrika / Метрика Литовська. Knyga nr. 235 (1547–1549). 20-та книга сдових справ*, wyd. Д. Ващук, Київ 2019.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 248 (1554–1556). 34-oji Teismų bylų knyga*, wyd. I. Valikonytė i in., Vilnius 2018.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 249 (1554–1568). 35-oji Teismų bylų knyga*, wyd. I. Valikonytė i in., Vilnius 2018.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 251 (1555–1558). 37-oji Teismų bylų knyga*, wyd. I. Valikonytė i in., Vilnius 2010.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 254 (1559–1563). 40-oji Teismų bylų knyga*, wyd. I. Valikonytė i in., Vilnius 2015.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 261 (1562–1566). 47-oji Teismų bylų knyga*, wyd. I. Valikonytė i in., Vilnius 2011.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 264 (1565–1566). 50-oji Teismų bylų knyga*, wyd. I. Valikonytė i in., Vilnius 2014.
- Prochaska A., *Nieco o starostach na Żmudzi*, „Kwartalnik Historyczny” 9, 1895, s. 663–667.
- Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis*, t. 2, cz. 1, wyd. S. Lazutka, I. Valikonytė, E. Gudavičius i in., Vilnius 1991.
- Statut Litewski drugiej redakcyi (1566)*, Kraków 1900 (Archiwum Komisji Prawniczej, t. 7).
- Valikonytė I., Lazutka S., *Lietuvos didžiojo kunigaikščio 1529 metų Nuostatai Žemaitijos žemei*, w: *Lietuvos metrikos studijos. Mokymo priemonė*, red. I. Valikonytė, Vilnius 1998, s. 17–53.
- Zbiór praw litewskich od roku 1389 do 1529 Tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544. do roku 1563*, wyd. A.T. Działyński, Poznań 1841.
- Žemaitijos žemės privilegijos XV–XVII a. / Privilegia terrestria Samogitiensia saec. XV–XVII*, wyd. D. Antanavičius, E. Saviščevas, Vilnius 2010 (Historiae Lituaniae Fontes Minores, t. 6).
- Акты издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею*, t. 24: *Акты о боярах*, Вильна 1897 / *Akty izdawaemye Vilenskoju Arkheograficheskoju Komissieju*, t. 24: *Akty o boiarakh*, Vil'na 1897.

- Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-западной Руси, т. 1, Вильна 1867 / *Arkheograficheskiĭ sbornik dokumentov, otnosiashchikhsia k istorii Severo-zapadnoi Rusi*, t. 1, Vil'na 1867.
- Русская историческая библиотека, т. 20: Литовская Метрика. Книги судных дел, Санкт-Петербург 1903 / *Russkaiā istoricheskaia biblioteka*, t. 20: *Litovskaiā Metrika. Kniga sudnykh del*, Sankt-Peterburg 1903.
- Русская историческая библиотека, т. 30: Литовская Метрика. Книги публичных дел, Юрьев 1914 / *Russkaiā istoricheskaia biblioteka*, t. 30: *Litovskaiā Metrika. Kniga publicnykh del*, ŭr'ev 1914.

Opracowania

- Almonaitis V., *Žemaitijos politinė padėtis 1380–1410 metais*, Vilnius 1998.
- Andriulis V., *Lietuvos teisės istorija*, Vilnius 2002.
- Błaszczak G., *Diecezja żmudzka od XV wieku do początku XVII wieku. Ustrój*, Poznań 1993.
- Dubonis A., *Kaimyninių kraštų įtakos Lietuvos valstybės formavimosi laikotarpiui*, w: *Lietuvos valstybės sukūrimas europiniame kontekste*, Vilnius 2008, s. 84–87.
- Jablonskis K., *Istorija ir jos šaltiniai*, Vilnius 1979.
- Jurginis J., *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*, Vilnius 1971.
- Machovenko J., *Teisingumo vykdymas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Diskusiniai klausimai*, Vilnius 2007.
- Ochmański J., *Ruskie wzory organizacyjne w państwie litewskim XIV–XV wieku*, w: *Słowianie w dziejach Europy. Studia historyczne ku uczczeniu 75 rocznicy urodzin i 50-lecia pracy naukowej profesora Henryka Łowmiańskiego*, oprac. J. Ochmański, Poznań 1974, s. 167–173.
- Saviščevas E., *Apie bajorų gyvenimą, aistras ir mirties bausmę XVI a. Žemaitijoje*, „Istorijos šaltinių tyrimai“ 2, 2010, s. 180–190.
- Saviščevas E., *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas 1409–1566 metais*, Vilnius 2010.
- Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 3: *Księstwo Żmudzkie XV–XVIII wiek*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, A. Haratym, Warszawa 2004.
- Valikonytė I., *Pirmasis Lietuvos Statutas Žemaitijoje*, „Istorijos šaltinių tyrimai“ 3, 2011, s. 179–194.
- Vilimas D., *Bajoras Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisme*, Vilnius 2019.
- Vilimas D., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564–1588)*, Vilnius 2006.
- Wojtkowiak Z., *Litwa Zawilejska w XV i pierwszej połowie XVI w.*, Poznań 1980.
- Zujienė G., *Mirties bausmė Žemaičių pilies teisme XVI–XVII a. I pusė*, „Lituanistica“ 61, 2015, nr 2(100), s. 115–127.
- Бедрий М., *Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження*, Львів 2014 / *Bedrii M., Kopni sudy na ukraïnsk'kykh zemliakh u XIV–XVIII st.: istoriko-pravove doslidzhennia*, L'viv 2014.
- Лаппо И., *Великое Княжество Литовское во второй половине XVI столетия: литовско-русский повет и его сеймик*, Юрьев 1911 / *Lappo I., Velikoe Kniāzhestvo Litovskoe vo vtoroi polovine XVI stoletia: litovsko-russkii povet yego seimik*, ŭr'ev 1911.
- Лаппо И., *Великое Княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569–1586)*, Санкт-Петербург 1901 / *Lappo I., Velikoe Kniāzhestvo Litovskoe za vremia ot zakliucheniia Liūblinskoĭ unii do smerti Stefana Batoriia (1569–1586)*, Sankt-Peterburg 1901.
- Любавский М., *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута*, Москва 1892 / *Liūbavskii M., Oblastnoe delenie i mestnoe upravlenie Litovsko-Russkogo gosudarstva ko vremeni izdaniia pervogo Litovskovo statuta*, Moskva 1892.

- Поліщук В., *Врядове виживство в структурі публічно-правових процедур (на матеріалі Луцьких замкових книг 1558–1567 рр.)*, „Соціум” 1, 2002, s. 79–109 / Polishchuk V., *Vriādove vyžhivstvo v strukturi publichno-pravovykh procedur (na materialy Luŭskikh zamkovykh knyh 1558–1567 rr.)*, „Socium” 1, 2002, s. 79–109.
- Поліщук В., *Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564–1566 рр.*, „Український історичний журнал” 2003, nr 2, s. 3–13 / Polishchuk V., *Luŭskyi zamkovyi urad v adminystratyvniĭ systemi Velykoho kniazistva Litovskoho do reform 1564–1566 rr.*, „Ukraïns’kyĭ istorychnyi zhurnal” 2003, nr 2, s. 3–13.
- Поліщук В., *Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського від початку XV ст. до реформ 1564–1566 рр.*, „Український історичний журнал” 2005, nr 1, s. 108–124 / Polishchuk V., *Luŭskyi zamkovyi urad v adminystratyvniĭ systemi Velykoho kniazistva Litovskoho vid pochatku XV st. do reform 1564–1566 rr.*, „Ukraïns’kyĭ istorychnyi zhurnal” 2005, nr 1, s. 108–124.
- Поліщук В., *Между процедурой и формуляром: источниковедческий анализ судебных записей замковых книг перед реформой 1564–1566 гг. (на примере луцких замковых книг 1558–1566 гг.)* / Polishchuk V., *Mezhdū protseduroĭ i formuliarom: istochnikovedcheskii analiz sudebnykh zapiseĭ zamkovykh knig pered reformoĭ 1564–1566 gg. (na primere luŭskikh zamkovykh knig 1558–1566 gg.)*, w: *Iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija*, Vilnius 2007, s. 355–380.
- Поліщук В., *Офіційні свідки – вижі луцького замкового уряду в 1561–1567 рр. (особовий склад та службове підпорядкування)*, „Соціум” 5, 2005, s. 13–39 / Polishchuk V., *Ofiŭsiini svidky – vyžhi luŭskoho zamkovoho urīadu v 1561–1567 rr. (osobovyi sklad ta sluzhbove pidporīadkuvannīa)*, „Socium” 5, 2005, s. 13–39.
- Поліщук В., *Світки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр.*, „Молодая нація” 2000, nr 1, s. 123–163 / Polishchuk V., *Svitky u rus’ko-lytov’skomu pravu do sudovo-adminystratyvnoi reformi 1564–1566 rr.*, „Molodaĭa natsiĭa” 2000, nr 1, s. 123–163.
- Шаланда А., *Замковы суд у Гарадзенскім павеце (другая палова XV–1566 г.)*, „Гарадзенскі палімпсест” 2009, s. 8–34 / Shalanda A., *Zamkovy sud u Haradzenskim pavezce (druhaĭa palova XV–1566 h.)*, „Haradzenski palimpsest” 2009, s. 8–34.
- Шаланда А., *Земскі суд Гарадзенскага павета ў 1555–1564 гг.*, „Гарадзенскі палімпсест” 2009, s. 35–64 / Shalanda A., *Zemski sud Haradzenskaha paveta ū 1555–1564 hh.*, „Haradzenski palimpsest” 2009, s. 35–64.

Eugenijus Savišcevas – dr, docent Wydziału Historycznego Uniwersytetu Wileńskiego. Główne zainteresowania badawcze: historia Żmudzi, społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego w XIII–XVI w., regiony Wielkiego Księstwa Litewskiego w XIV–XVI w. oraz genealogia szlachty. Autor książki: *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitās 1409–1566 metais*, Vilnius 2010 oraz współwydawca (z D. Antanavičiume) wyboru źródeł: *Žemaitijos žemės privilegijos XV–XVII a. / Privilegia terrestria Samogitiensia saec. XV–XVII*, Vilnius 2010 (*Historiae Lituaniae Fontes Minores*, t. 6). E-mail: eugenijus.saviscevas@if.vu.lt